

Az Ipoly menti folklór kutatásáról*

A néprajzi közvélemény ma már egybehangzóan a *palócok* közé sorolja az *Ipoly-menti* magyarokat. A magyar nép táji-történeti tagolódása című kiadvány szerzői írják, hogy „a XIX-XX. század folyamán az élő népi hagyomány alapján palócnak tartott szűkebb csoport kultúrájával, nyelvjárásával rokonságot mutató táji környezetekre egyre tágabb határok közt alkalmazták a palóc megjelölést.”¹ A széles területen élő népcsoport kultúráját az olyan megélhetési formák jellemzik, mint az erdőgazdálkodás, a bányászat, a pásztorkodás és a földművelés. Az egymástól távolabb eső tájegységek lakosainak azonban nem minden esetben ugyanaz a szokásviláguk. *Liszka József* említi, hogy „A honti, jobbágyparaszti eredetű római katolikus lakosság »palóc« kultúrjelenségeit jószerével össze sem lehet hasonlítani mondjuk a Vály-völgy kisnemese származású, református magyar népségének kultúrájával.”² *Kósa László* viszont az Ipolyság környékieket *huntytiak*-ként is emlegetve, megállapítja, hogy a „népi kultúrájában sokban hasonló hozzájuk a Zseliztől északra eső református, és délre Párkányig húzódó római katolikus falvak, a néprajzi irodalomban Garam mentének is nevezett vidék magyarsága”.³

A palócokról

Arról, hogy kik a palócok, *Szedér Fábian* készített elsőként tudományos igényű összefoglaló tanulmányt. Értekezésében, amely 1819-ben a Tudományos gyűjteményben jelent meg először, ő már a palóc népcsoporthoz sorolta szülőföldjét, a történelmi Hont megye magyarságát is. A palócság vélt területének földrajzi határa azonban az elmúlt két évszázad alatt sokat változott. A XIX. század elején még sokan úgy gondolták, hogy palócok csak Borsod és Heves megye határain élnek. A kört aztán bővíthették: Gömör és Nógrád határvidékeit is e területhez sorolták. *Jerney János* 1854-ben 48,⁴ *Pintér Sándor* alig két évtizeddel később már 150 falut jelölt palócnak.⁵ A XX. század elején *Malonyay Dezső* módosította a képet: szerinte a palócság határát északon a szlovák nyelvterület, keleten a Hernád folyó, délen az Alföld pereme, nyugaton pedig a Vág alkotja. Körülhatárolása nagyjából napjainkig érvényes.

Bakó Ferenc a palóc etnikai csoport fő jellemzőit elemezve a palóc központunk kijelölt táján három nagyobb zónára osztja. Ezek egyikét alkotják a Nógrád megyei falvak, melyek közt négy kistájat különít el. Felosztása értelmében a „középső-Ipoly-völgyiek” Őrhalom és Ludányhalászi közt élnek. Az „alsó-Ipoly-völgyiek lennének eszerint a Balassagyarmatról Drégelypalánkig húzódó terület lakói.”⁷ Ezzel a felosztással csak megszorításokkal érthetünk egyet. Az Ipoly völgyében a besorolási kísérletek ugyanis mindig nehézségekkel és buktatókkal jártak. Ezért és sem ragaszkodom ehhez szorosan. Az általam körülhatárolt *Középső-Ipoly mente* – melynek néprajzáról, az itt végzett kutatásokról, azok eredményeiről szeretnék szólni – olyan nagyobb földrajzi egység, melyen több kistáj találkozik, több kultúrkör érintkezik egymással. Az *Ipolyság* környékeire például hatottak a nyelvhatáron élő szlovákok, a délebben lakó Börzsöny vidékiek, az Alsó-Ipoly mentiek és a Garam vidékiek stb. Ez a hatás fordítva is érvényesült. Kimutathatók az azonosságok és az elkülönülések egyaránt. Ez megnyilvánul az ünnepi szokásokban, a mítikus lényekről alkotott hiedelmekben stb.

Vannak olyan vonások, melyek kizárólagosan palóc sajátosságok. A csak palócok körében ismert szokások közül néhány pedig (pl. a *lucázás*) épp Hont megyében maradt meg a legerősebben. Nyelvjárásilag az érintett terület a középső-palóc nyelvjárástípusba tartozik, de a peremterületeken itt is vannak kisebb-nagyobb eltérések.

* Elhangzott a XXXII. Honismereti Akadémián, Esztergomban, 2004. június 30-án. (Szerk.)

¹ *Kósa László-Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1983., 158. old.

² *Liszka József*: A (cseh)szlovákiai magyarság kultúrája 1918–1998. (Vázlat). Szerk.: *Tóth László-Filep Tamás*, Bp. 1998., 189. old.

³ *Kósa-Filep*: i.m. 120. old.

⁴ *Jerney János*: A 'palóc' nemzet és a palóc krónika lengyel és orosz évkönyvek' nyomán. Magyar Történelmi Tér I. 3–68. old.

⁵ *Pintér Sándor*: A palócokról. Bp. 1880.; A népmesékről. Losonc 1891.

⁶ *Malonyay Dezső*: Hont, Nógrád, Heves, Gömör és Borsod magyar népe. A palócok népművészete. Bp. 1922.

Az általam alaposabban kutatott terület – a Középső, illetve az Alsó-Ipoly mente, a történelmi Hont és Nógrád része – több tekintetben nem egységes, hisz a „központi palóc műveltségi táj” sem ilyen, mert jellemző rá a néprajzi megosztottság. Általában ismert az a megállapítás, hogy a palócok ott élnek, ahol a *markoláb* fogalma ismert. Ez a mítikus lény azonban az általam vizsgált települések hiedelemanyagából hiányzik. Viszont az a nyugati kistáj, ahol a markoláb még ismert, épp a Börzsöny lábánál ér véget, s kezdődik egy másik, a *Börzsöny-Ipoly vidéki kistáj*, ahol viszont egy másfajta égitestet evő lényt ismernek, a *pajdot*. A képet, illetve az elterjedtségi köröket az újabb kutatások tovább módosíthatják, amint azt munkám során magam is tapasztaltam.

Folytatva a gyűjtött terület népének jellemzését, elmondhatjuk, hogy az itt élők általában nem rendelkeznek palóc öntudattal annak ellenére, hogy sokáig ragaszkodtak hagyományaikhoz, s az egyik legarchaikusabb vidékről van szó. Az érintett vidék községeinek legtöbbször kis létszámú, négy-ötszáz lakosú település. A néhány 1200-2000 lakosú falu már nagy községnek számít errefelé. A cselédvilág a legtöbb helyen a második világháború végéig fennállott. A 30-40 holdas gazdák már vagyonosabb parasztembereknek számítottak.

Szűkebb és tágabb szülőföldemen mintegy negyedszázada végzek rendszeres néprajzi gyűjtőmunkát. Eddig mintegy 35 településen kutattam több alkalommal is, csaknem kétszáz adatközlőnél. Több falu közvetlen a nyelvhatáron található, a szlovákság szomszédságában (Csáb, Kelenye, Ipolynyék, Ipolyfödemes, Deménd, Palást). Közülük néhány továbbra is megmaradt magyar jellegűnek (Kelenye, Ipolyfödemes, Ipolynyék), de több nem tudott ellenállni a keveredésnek: megindult az asszimiláció és a magyar jelleg fellazulása (Deménd, Csáb, Egeg, Palást).

Az Ipoly 1920 előtt nem volt választóvonal: a jobb és bal parton élő palócok szerves kapcsolatban voltak egymással, szokásaikban, hagyományaikban is közel álltak egymáshoz (Órhalom-Ipolyvarbó, Drégelypalánk-Ipolyhidvég). Gyakori volt az összeházasodás, akárcsak a plébánia és a filiális falu lakói közt.

A folyóvölgyek (Korpona, Selmec, Búr, Kürtös) az ott élőket hagyományaikban is közelítették egymáshoz. A felekezeti vegyes házasság viszont ritka volt. A szigetként élő más felekezeti falvak lakói a távolabbi azonos vallású községek lakóival tartottak párválasztási kapcsolatot. A szóban forgó területen élők zömmel katolikusok, Peröcsényben és Ipolypásztón reformátusok, Ebecken és Kiscsalomján evangélikusok, az Alsó-Ipoly mentén pedig szórányban élnek evangélikusok és reformátusok is.

Az egykori német eredetű, elsősorban bányászattal foglalkozó Peröcsény, Nagy-Börzsöny, Szob lakossága mára beolvadt a környező magyarságba, akárcsak az Alsó-Ipoly menti szlovákság (Ipolydamásd) is. A hagyományokban ennek természetesen megvannak a tükörcserepei.

A vidékre az utóbbi évszázadokban jellemző volt a gyakori területi átszervezés. Erőszakkal kapcsolattal falkákat távoli és idegen központokhoz, amelyek sosem váltak igazi vonzáskörzeté. Ipolyság évszázados megyeszékhely – és járási központ – jellege a múltban meghatározó volt, a honti palócság szellemi központjává tudott válni, körülbelül egyforma karakterű, kultúrájú embereket fogott össze.

Szokások, hiedelmek

Ami a tágabb Palócföldre vonatkozó kutatásokat illeti, elmondhatjuk, hogy a palócnak tartott népcsoport iránt nagyon korán, már a XVIII–XIX. században megnyilvánult az érdeklődés, bár ez nem terjedt ki minden területre, s amint *Barna Gábor* is megemlíti a kutatás a palóc lakosság hiedelmeinek alaposabb leírását sem hozta magával.⁸ *Szedler Fábán* úttörő munkájában sem olvashatunk bővebben a folklórról. A hiedelmek iránt csak *Ipolyi Arnold* munkásságának kibontakozása után nőtt meg az érdeklődés. *Pintér Sándornak* a palócokról szóló munkája már tartalmaz több néphitadatot is, de a szerző közléseit még nem lokalizálta. Viszont nagyobb hiedelemanyagot találunk az ő *Ethnographia*-beli tanulmányaiban is, elsősorban abban, amelyben a születés, a házasság és a halál szokásköréről esik szó.⁹ A legrégebbi nógrádi

⁸ *Barna Gábor*: Fejezetek a palócok néphitéből. Palócok IV. Szerk.: *Bakó Ferenc*. Eger 1989. 595. old.

⁹ *Pintér Sándor*: A palócokról. Népismerető tanulmány (1880.) Hasonmás kiadás. Szécsény 1995.; A palócsz születése, házassága, halála. *Ethnographia* 1891. 97–109. old.

adatot egyébként egy 1717-ben Lapujtón felvett boszorkánypör anyaga tartalmazza, melyet az ipolybalogi születésű *Baloghy Dezső* ismertetett.¹⁰

Nyáry Albert is több palócföldi babonát közölt, de írt a palócok temetkezési szokásairól s a halottlátókról is, akárcsak a XVII. századi kuruzslásokról.¹¹ *Istvánffy Gyula* szintén több tanulmányt közölt a palóc népcsoportról¹²; *Tolnai Vilmos* nagyfalusi (Hont megye), *Benkóczy Emil* pedig Nógrád megyei babonákat dolgozott fel.¹³ A kutatásra vonatkozó további régi adatokat közöl még az a részletes bibliográfia, amit néhány évtizede *Kocsis Gyula* állított össze.¹⁴

A két világháború között *Manga János* értekezett az Ipoly völgyi palócok pogány kori emlékeiről, a tűz mitológiai szerepéről, a boszorkányhitről; közölt mitológiai dolgozatokat; összefoglalta a visszatért Felvidék néprajzát, később megírta Menyhe község és az Ipoly menti ünnepi szokásait, monográfiákat készített a Palócföldről stb.¹⁵

A nagy összefoglalók közül megemlíthetjük még *Kandra Kabos* XIX. századi magyar mythológiáját, amely azonban inkább csak amolyan Ipolyi-utánzat. Kiemelkedő teljesítményű munka viszont a négykötetes, *Bakó Ferenc* szerkesztette Palócok című összefoglaló. Ugyancsak értékes adatokat találunk az *Ikvai Nándor* által szerkesztett Börzsöny néprajza című kötetben, többek közt *Gulyás Éva* írását az Ipoly menti néphitadatokról. Több hasznosítható munkát közöl a Börzsönyvidék két kötete is.¹⁶

Lengyel Ágnes és *Limbacher Gábor* a palócföldi népi vallásosságot mutatta be színvonalas monográfiájában. *Diószegi Vilmos* nevéhez fűződik „az eddig szinte egyetlen palócnak tartott és csakis annak tartott kulturális elem, etnokulturális specifikum (a markoláb) leírása, földrajzi és változásbeli meghatározása.”¹⁷

A mitikus lényekről *Hála József* is közzétett kitérő adatokat. Ugyanő dolgozta fel a *Höke Lajos* egykori honti levéltáros néprajzi kutatásait, adatokat közölt a nép gyógyászat köréből, Hont megye vallásos életéből stb.¹⁸

Liszka József Ipoly menti hiedelemtörténeteket közölt, s a szentképek tiszteletéről írt. A honti szlovákság néprajzáról az eddigi legjobb összefoglaló *Ján Botik* szerkesztésében jelent meg néhány éve.¹⁹

A születés hiedelemtörténetének irodalmát legalaposabban *Kapros Márta*, a szokáskör kiáló ismerője tekintette át monográfiájában.²⁰ Ami az emberélet első fordulójának palócföldi

¹⁰ *Baloghy Dezső*: Kivonatok egy XVIII. század beli, nógrád megyei boszorkánypör irataiból. Ethnographia 1904. 45–46. old.

¹¹ *Nyáry Albert*: Mihálygerge népe. Ethnographia 1906.; Temetkezések a palócok földjén. Néprajzi Értesítő I. 1906.; A halottlátó. Ethnographia 1908.; XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások. Ethnographia 1915.

¹² *Istvánffy Gyula*: Adatok a palóc nép babonáihoz. Ethnographia 1892.; Palóc Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1894.; A borsodmegyei palócok. Második közlemény. Ethnographia 1911.

¹³ *Benkóczy Emil*: Nógrádmegyei babonák. Ethnographia 1905.

¹⁴ *Kocsis Gyula*: Bibliográfia a palócok kutatásához. Eger, 1970.

¹⁵ *Manga János*: Pogánykori emlékek az ipolyvölgyi palóc néplelékekben. Magyar Írás 8., 1936. 75–81. old.; Mitológiai dolgozatok. Magyar Írás 8. 1937.; A boszorkányhitről. Magyar Írás. 1937. 739–744. old.; A visszatért Felvidék néprajza. Szerk: *Csatári István–Óluedi János*. Bp. 1939.; Ünnepi szokások a nyitrai megyei Menyhen. Bp. 1942.; Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp. 1968.; Palócföld. Pp. 1979.

¹⁶ *Kandra Kabos*: Magyar mythologia. Eger, 1897.; *Bakó Ferenc*, 1989.; *Ikvai Nándor* (Szerk.): Börzsöny néprajza, Szentendre, 1977.; *Hála József–Mándli Gyula–Zomborka Márta*: Börzsönyvidék. Szob. 1993. 1994.

¹⁷ *Lengyel Ágnes–Limbacher Gábor*: Népi vallásosság a Palócföldön. Balassagyarmat 1997.; *Diószegi Vilmos*: A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzai. Népi Kultúra–Népi Társadalom. Főszerk: *Ortutay Gyula*. Bp. 1968. 295–324. old.

¹⁸ *Hála József*: Vízilények néhány Ipoly menti falu hiedelemvilágában. Folklor, életrend, tudománytörténet. Szerk. *Balázs Géza–Hála József*. Bp. 1984., 92–118. old.; *Höke Lajos* néprajzkutatásai Hont vármegyében az 1860-as években, Börzsönyvidék. Szob, 1993.; *Arányi Lajos* és népi gyógyászati adatai Visegrádról és Nagymarosról. Börzsönyvidék Szob 1994.; Egy börzsönyi búcsújárárhely: A hontcsitári kutyika. Ásványok, kőzetek, tanulmányok. Bp. 1995.

¹⁹ *Liszka József*: Ipoly menti hiedelemtörténetek. Börzsönyvidék. Szob 1994.; *Botik Ján* red.: Hont. Tradicie ludovej kultura. Banská Bystrica 1988.

²⁰ *Kapros Márta*: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen 1988. 5–40. old.

kutatását illeti, elmondhatjuk, hogy ennek kezdő időszaka hozzávetőlegesen itt is a XIX–XX. század fordulójáig terjed, s ezt is a hiedelemközpontú szemlélet jellemzi. *Reguly Antal* gyűjtéseinek XIX. századi adatai némely kérdésekben aprólékosak és lényegretörőek.²¹ *Pintér Sándor* bár nem ad tanulmányában átfogó leírást a születésről, néhány részletkérdésben konkrét információkkal szolgál.²² *Farkas Pál* és *Komoróczy Miklós* a megyei monográfiákban foglalkozik a barkókra, a gömörj, a honti és a nógrádi palócokra vonatkozó néprajzi anyaggal, azon belül a születési szokásokkal is.²³ *Ipolyi Arnold* Mythológiájában a születés és a kisgyermekkor kérdéskörét is érinti, tárgyvalva a keresztleletlenül elhalt, a foggal született és a váltott gyermekeket.²⁴

Az újabb források az 1960-as évektől készültek. Nógrádban *Kapros Márta* és *Zólyomi József*, Hontban *Csáky Károly*, az Alsó-Ipoly mentén *Schwalm Edit*, a Börzsöny vidékén *Gulyás Éva* végzett kutatásokat.²⁵ A nagyobb összefoglalók, monográfiák közül megemlíthetjük *Pócs Éva* dolgozatát, *Fejős Zoltán* két kötetes munkáját, *Bakó Ferencnek* e hiedelemkörre is kiterjedő lakodalmas könyvét, *Manga János* palócföldi monográfiáját, *Kapros Márta* és *Csáky Károly* születésmonográfiáját.²⁶

A Palócföldről 1987-ben jelent meg az első lakodalom-monográfia, *Bakó Ferenc* könyve. A kutató változásaiban figyeli a szokás eseményeit, termékenységvarázsló és bajelhárító rítusait, szövegeit stb. Ezenkívül alapos kutatástörténeti összefoglalót is ad.

Aránylag gazdag a palóc lakodalom s a házassági szokások általános értelemben vett irodalma. Már a XIX. század elején készültek a lakodalom egy-egy részletét bemutató dolgozatok. Ilyen volt *Várady János* leírása a Hasznos Multságok-ban. Később *Pintér Sándor* is közölt dolgozatot, majd a megyei monográfiákban *Farkas Pál* és *Komoróczy Miklós* érintette a témát.²⁷

A későbbi publikációk közül: *Manga János* a nyugati palócok házassági szokásairól értekezett, *Dallos István* a palócföldi lakodalomról írt. A börzsönyvidéki szokásokat *Ikvai Nándor* és *Kerekgyártó Adrién* érintette. Jómagam 1993-ban publikáltam kötetet az Ipoly menti palócok lakodalmi, párválasztási szokásairól és hiedelmeiről. *Bódi Zsuzsanna* az ipolytölgyesi szokásokat foglalta össze.²⁸

²¹ *Reguly Antal*: Palóc jegyzetei 1857. Eger 1975.

²² *Pintér Sándor*: i. m. 1880., 1891.

²³ *Komoróczy Miklós*: Hont vármegye népe. Magyarország vármegyéi és városai. Hont megye. Szerk.: *Borovszky Samu*. Bp. é.n. (1906.) 128–136. old.; Gömör–Kishont vármegye. szerk.: *Borovszky Samu*. Bp. é.n. (1904.) 164–201. old.; *Farkas Pál*: Nógrád vármegye népe. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Szerk.: *Borovszky Samu*. Bp. é.n. (1911.) 152–154. old.

²⁴ *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia I–II. Második kiadás. Bp. 1929. 115., 196., 208–209., 215., 306. old.

²⁵ *Kapros Márta*: A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények XX. Salgótarján 1974.; A keresztelezés szokásai az Ipoly menti falvakban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. I. Salgótarján 1975. 127–167. old.; Hiedelmek és szokások a graviditás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly menti falvakban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III. Salgótarján 1977. 147–181. old.; *Zólyomi József*: Az emberi élet fordulóihoz és a naptári ünnepekhez fűződő szokások a Mailáth-uradalom cselédeinél a két világháború között. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI. Salgótarján, 1980. 251–295. old.; *Csáky Károly*: Jósulás, varázslás az Ipoly menti palókoknál. A gyermekkel kapcsolatos népi hiedelmek az Ipoly menti palókoknál. Néprajzi Közlések III. Bratislava 1979. 214–218. old.; „Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk” – A születéssel és a gyermekkel kapcsolatos népi hiedelmek és szokások az Ipoly mentén. Komárom 1992.; *Gulyás Éva*: Néphitadatok az Ipoly mentéről. Börzsöny néprajza. Szerk.: *Ikvai Nándor*. Szentendre 1977. 487–506. old.; *Schwalm Edit*: A poszrik. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: *Balassa Iván–Újváry Zoltán*. Debrecen 1982., 453–476. old.

²⁶ *Pócs Éva*: A falu hiedelemvilágának összetevői. Nógrádsípek Szerk.: *Szemerényi Ágnes*. Bp. 1980. 169–359. old.; *Fejős Zoltán*: Hiedelemrendszer, szöveg, közösség I–II. Bp. 1985.; *Bakó Ferenc*: Palócföldi lakodalom. Bp. 1987.; *Manga János*: Palócföld. Bp. 1979.

²⁷ *Várady János*: Palóc menyegző. Hasznos Multságok. 8., 9. 1837. 57–61. old., 65–68. old.; *Dallos István*: Lakzi a Palócföldön. Bratislava 1943.

²⁸ *Ikvai Nándor*: Az Ipoly menti falvak néprajzi képe. Börzsöny néprajza. 1977. 624–646. old.; *Kerekgyártó Adrién*: Részletek egy Ipoly menti falucsoport viseletmítékeiből. Börzsöny néprajza. 1977. 399–442. old.; *Csáky Károly*: „Jaj, pártám, jaj pártám...” párválasztási lakodalmi szokások és hiedelmek az Ipoly menti palókoknál. Dunaszékhely 1993.; *Bódi Zsuzsanna*: Lakodalmi szokások Ipolytölgyesen. Szentendrei Múzeumi Füzetek I. Szentendre 1996. 41–94. old.

A halál témakörének kutatástörténeti vázlatát összefoglaltam az 1999-ben megjelent monográfiámban,²⁹ éppen ezért itt csak néhány fontos munkára utalok. Elsősorban *Ipolyi Arnold* Mythológiájának vonatkozó részletére, valamint *Pintér Sándor*, *Istvánffy Gyula* és *Nyári Albert* dolgozataira.³⁰ Az újabb irodalomból figyelmet érdemel *Bakó Ferenc* néhány Középső-Ipoly menti község halottkultuszának, annak változásait vizsgáló, monografikus igényű dolgozata, akárcsak *Kapros Márta* monográfiája, amely a születés szokásait tárgyalva a halál hiedelmek-réze is kitér.³¹ A szlovákiai tájak – így a palócok – halálanyagával a már említettekén kívül *Dávid Mihály* (Kisújfalu), *Danter Izabella* (Délnyugat-Szlovákia), *Liszka József* (Gömör, Alistál, Farnad, Kisalföld), *L. Juhász Ilona* és *Csáky Károly* (Rudna, Ipoly mente) foglalkozott.³²

A jeles napok irodalma közül elsőként *Résó Ensel Sándor* gyűjteményét kell megemlítenünk, amely a maga korában már jelentős kiadványnak számított, jó áttekintést adott a magyarországi népek, köztük a palócok szokásairól.³³ Több fontos forrást közöl a Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozata (1872–1924), akárcsak a XIX. század végén megindult *Ethnographia* folyóirat is. A magyar néprajz VII. kötetében *Tátrai Zsuzsanna* foglalta össze részletesen a jeles napokat, ünnepi szokásokat, felhasználva több Ipoly menti irodalmi és recens adatot is.³⁴

Kósa László Rozmaringkoszorú című kötetében a szlovákiai magyar tájak – köztük az Ipoly mente – jeles napjainak népköltészeti anyagából adott izelítőt, *Ág Tibor* pedig az Édesanyám rózsafája című kötetében közölt szokásköltészetet. *Schoen Arnold* kötete, a XX. század elején, Ipolybalogon gyűjtött népköltészeti anyagot tartalmaz. Ugyancsak több népköltészeti vonatkozású adatot találunk *Ipolyi Magyar* Mythológiájában, s gyűjtött egykor népköltészeti anyagot Kriza Jánosnak a felsőtúri *Pongrácz Lajos* is.³⁵

Manga János népszokásokat tartalmazó kötetét többször idéztük már. *Róheim Géza* is érintette a palócföldi jeles napi szokásokat alapvető monográfiájában. Úgyszintén foglalkozott a vidék szokásanyagával *Fél Edit*, *Morvay Judit*, *Diószegi Vilmos* és *Barna Gábor* egy-egy tanulmányában, dolgozatában.³⁶ Alapvető kiadványnak számít *Fejős Zoltán* témánkát is érintő monográfiája, akárcsak *Gulyás Éva* és *Szabó László* tanulmánya. *Csáky Károly* a Középső-Ipoly mente jeles napjait mutatta be kötetében, a honti szlovákok ünnepeit pedig *Emília Horváthová* foglalta össze.³⁷

Viszonylag későn indult a Palóc-vidék népi vallásosságának néprajzi kutatása. Ez nemcsak a második világháború után volt a néprajz elhanyagolt területe, de előtte sem születtek

²⁹ *Csáky Károly*: „Nem halt meg csak alszik”. A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely, 1999.

³⁰ *Pintér Sándor*: i. m. 1891.; *Istvánffy Gyula*: i. m. 1892.; *Nyári Albert*: i. m. 1908.

³¹ *Bakó Ferenc*: Hagymány és változás a palóc temetkezési szokásokban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III. Balassagyarmat 1977. 95–164. old.

³² *Dávid Mihály*: A halál és a temetés (Kisújfalu). Néprajzi Közlések IV. Bratislava 1988., 20–22. old.; *Danter Izabella*: temetkezési szokások Délnyugat-Szlovákia egyes (magyar-szlovák) lakosságú falvaiban. Nemzetiség, identitás. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Békéscsaba–Debrecen 1991. 111–113. old.; *Liszka József*: Fejták és lábák a gömri Felsővályon. Honismeret III. 1980. 50–51. old.; *Farnady sírjelek*. Néprajzi Közlések IV. Bratislava 1986.; Halál és temetés Kéménden. Új Műndenes Gyűjtemény VII. Bratislava 1988. 118–127. old.; *Falusi temetők a szlovákiai kisalföld keleti felén*. Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából. Bp. 1992. 116–135. old.; *Csáky Károly*: Az emberélet fordulói az egyházi anyakönyvek tükrében. A halál és a temetés. Adattári Közlemények. Szerk.: *Liszka József*. Komárom 1993. 13–24. old.; *Györgymártonfalvától Csáb községig*. Komárom, 1998., 1999.

³³ *Résó Ensel Sándor*: Magyarországi népszokások. Pest 1867.

³⁴ *Tátrai Zsuzsanna*: Jeles napok–Ünnepi szokások. Magyar Néprajz IV. Szerk.: *Hoppál Mihály*. Bp. 1990. 102–329. old.

³⁵ *Kósa László* (Szerk.): Rozmaringkoszorú (Szlovákiai magyar népköltészet). Bratislava 1979.; *Ág Tibor*: Édesanyám rózsafája (Palóc népdalok). Bratislava, 1974.; *Schoen Arnold*: Palóc népdalok (Ipolybalog). Bp. 1911.; *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Pest 1854.; *Pongrácz Lajos*: „Ipoly táji népdalok”. Közli: *Hála József–Katona Imre* „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” Szerk.: *Liszka József*, Komárom–Dunaszerdahely 1993. 27–87. old.; *Hőke Lajos* néprajzgyűjtései Hont megyében, közli: *Hála József* 1993. 70–95. old.

³⁶ *Fél Edit*: Néprajzi adatok Órhalomból. *Ethnographia* 1938. 73–85. old.; *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. 1956. 1980.

³⁷ *Horváthová, Emília*: Zvyk a obrady. Hont. Tradície ľudovej kultúry. Red. *Botik, J.* 1988. 468–549. old.

alaposabb összefoglalók. Az Ipoly mentén *Lengyel Ágnes* és *Limbacher Gábor*, *Hála József* és *Csáky Károly* írt több dolgozatot a búcsújáráshelyekről és szentutakról a már említett és idézett forrásmunkákban. *Liszka József* szentek tiszteletéről írt felvidéki könyvét említettük már.³⁸

Szólnunk kell még a témába vágó kéziratos anyagról. Rengeteg hiedelemanyagot őriz *Diószegi Vilmos* 1962-es Hont megyei gyűjtéseink példaértékűen rendezett kézirata, melyet a Néprajzi Múzeum őriz. Ugyanitt található *Kocsmáros László* Bernecebarátából származó vegyes gyűjtése is.³⁹ Fontos anyagot őriz a MTA Néprajzi Kutatóintézetének Kézirattára, akárcsak a szlovákiai Fórum Intézet Ethnológiai Adattára. Az adattári anyagokról 1993-ban *Czingel Szilvia* készített fontos bibliográfiát, újabban pedig a kutatást jól szolgálják azok a bibliográfiák, melyek *L. Juhász Ilona* összeállításában jelennek meg éves rendszerességgel a Fórum Intézetnél.⁴⁰

Az Ipoly mente nyelvészeti kutatásokat illetően is a magyar néprajzi tájak legszerencsésebb vidékei közé tartozik. Olyan alapvető munkák is megjelentek már, mint *Török Gábor* Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetét vizsgáló tanulmánya, *Tóth Imre* Ipoly menti palóc tájszótára, *Koczó József* és *Csáky Károly* névtani dolgozatai.⁴¹

S nem szóltunk még *Bartók Béla*, *Kodály Zoltán*, *Györfffy István*, *Lajtha László*, *Gunda Béla* és mások Ipoly menti gyűjtéseiről, a népdalkutatásról és a tárgyi néprajz vizsgálatáról. Az utóbbi kapcsán hadd említsük meg az 1898-ban alakult Hont Megyei Múzeumtársulatot, az 1902-ben indult Honti Múzeumot, az 1898-as milleniumi és az 1910-es nagy gazdasági kiállítást Ipolyságon. Ezek történetéről külön kötetek, tanulmányok jelentek meg. Pontos képünk van arról a gyűjtőmunkáról, amit *Györfffy István* végzett Hont megyében, ismerjük az akkor kiállított tárgyi anyagot, a Néprajzi Múzeumba került honti népművészeti tárgyakat: háztartási eszközöket, szötteket, csipkét, kerámiát, fotóanyagot.⁴²

A történelmi Hont megye Ipoly menti települései hosszú időn át őrizték népi hagyományait, tiszta forrásukat. A vidék ezenkívül olyan szempontból is érdekes, hogy néprajztudományunk megannyi képviselője indult e tájról. A régebbiek és ismertebbek közül említhetnénk a felsőpribeli *Csaplovics Jánost* (1780–1847), a magyar és a szlovák etnográfia jeles alakját, a Csábról indult palócokutató, a táji-csoport kutatás előfutárát; *Szedler Fábiánt* (1784–1859), valamint a mitológiaiutató és művészettörténész *Ipolyi Arnoldot* (1823–1886), akinek szintén erős honti kötődései vannak. Egykor mindhármuk úttörő munkát végzett a maga területén.

A kevésbé ismertek közé tartozott a felsőtúri *Pongrácz Lajos* (1815–1899) és az ipolybalogi *Baloghy Dezső* (1843–1918), akik elsősorban nem is etnográfusok voltak, de munkásságuk kiterjedt a népi hagyományok vizsgálatának területére is.

A fiatalabbak közül erőfelé ringott a bölcsőhelye *Manga Jánosnak* (1906–1977), a Palócföld tudósának és a perőcsényi *Együd Árpádnak* (1921–1989), aki innen Somogyországba költözött, hogy ott kutatna a népművészet kincseit. S büszkéek lehetünk a nemrég elhunyt *Zalabai Zsigmondra* (1948–2003) is, aki gazdag irodalomtudósi munkálkodása mellett két fontos és értékes, több néprajzi adatot is tartalmazó faluszociográfiai művet írt szülőhelyéről, Ipolypásztórról.

Sajnos, az Ipoly mentén az eddig elért kutatási munka eredményének ellenére sem alakult egy-egy olyan intézmény, amely az érintett tevékenységet összehangolná, irányítaná, a további feladatokat szervezné. Eltekintve a Palóc Múzeumtól, amely Balassagyarmaton található, nincs egy állandóan támogatott kutatóhely, intézmény, nincs kutatói státusz. Az eddigi eredmények máshonnan jött kutatók, önkéntes gyűjtők, egyszemélyes műhelyek, arra hivatott in-

³⁸ *Liszka József*: Állítatott keresztényi buzgóságból. Dunaszerdahely 2000.

³⁹ A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában: EA 7070. 1–35. lap. (Ipolytölgyes), EA 7071. 1–19. lap. (Letkés), EA 7072. 1–33. lap. (Perőcsény); Bernecebarát EA 2449.

⁴⁰ *Czingel Mónika*: Az egykori Hont megyére vonatkozó kéziratos gyűjtések a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. Adattári Közlemények. Szerk.: *Hála József*. Komárom 1993. 26–47. old.; *L. Juhász Ilona*: Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1–5. Dunaszerdahely 1998–2003.

⁴¹ *Török Gábor*: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. Bp. 1964.; *Tóth Imre*: Ipoly menti palóc tájszótár. Bp. 1987.; *Koczó József*: Perőcsény és Vámosmikola családnevei a XVIII. században. Bp., 1998.; *Csáky Károly*: Kelenye család- és ragadványnevei. Bp. 1983.; *Ipolyföldemes személynevei*. Bp. 1988.; A háziipar szakszókincse az Ipoly mentén. Bp. 1988.

⁴² *Csáky Károly*: Száz éve alakult a Hontvármegyei Múzeum Társulat. Ipolyság, 2001.; A néprajzi gyűjtések és a néprajzi muzeológia kezdetei Hont megyében. Gömörország, 2003. 1. 40–52. old.; *Csáky Károly*: Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága. Dunaszerdahely 2001. 203–206. old.

tezményeken kívül magányos szakemberek áldozatos munkája által születtek. Az utóbbiak közé tartozom jómagam is. A munkát nem önmagamért, hanem közösségemért végzem. Ezért tudok örülni, hogy az Ipoly mentén a tárgyi néprajz kutatásnak is vannak már szemmel látható eredményei: tartalmas magán- vagy önkormányzati gyűjtemények, tájházak, hogy csak a teljességre való törekvés nélkül említsem Szobot, Nagyörzsönyt, Vámosmikolát, Ipolyszakállost, Ipolyszalkát, Kemencét, Bernecabarátit, Palástot, Bussát, Apátújfalut, Ipolyszécsénkét, Dejtárt és Ipolyságot. Bízom abban, hogy az Európai Unióban még többen felfedezik önmagukat, s visszaadhatjuk magunknak azt, ami mindig is a miénk volt!

Csáky Károly

Szerbek-e az érdi rácok?

Érd-ófalú csaknem a második világháborúig soknemzetiségű település volt: *magyarok*, „*rácok*”, *németek* és kis számban *tótok* lakták. A rácok a török hódoltság utolsó éveiben és annak megszűnésével több hullámban érkeztek Érdre. E népcsoport elnevezése ragadványnév, hibás általánosítás eredménye. A latin, magyar, német történelmi munkák eredetileg a szerbetket hívták rácoknak, nevüket Rascia – Raska szóból származtatva (Rascia: a XII. században létrejött első feudális állam a mai Szerbia északi területén.) Az érdi etnikai csoportra vonatkozóan a történészek és statisztikák különböző megjelölést használnak: Ottendorf Henrik egy követséggel Belgrádba utazó Montecuccoli hadvezérnek ajánlott jelentésében (1663) ezt írja: „*A falu Hamsevee (Hamsabég) palánk mellett kelet és dél felől fekszik, s még alig épült fel újra. Néhány lakója van, s ezek nagyjából szerbek.*” Bél Mátyás „*Notitia Hungariae Novae*” című művében (1720) szerbeknek nevezi őket. „*Számosan vannak és kunyhóik hosszú sorban állnak a mélyfekvésű folyóparton.*” Ugyanitt megjegyzi, hogy a falu népessége zömmel délszláv. Egy 1832-ből fennmaradt összeírás illír ajkúakról beszél. Pényes Elek (1851-ben) horvátokként említi e népességet. Urasevics Danilo (1869): Érd 23 171 fős lakosságából 760 horvát.

A délszlávok érdi közösségének tagjai horvát származásúnak vallják magukat, s erről tanúskodnak kevés kivétellel – a latin felíratú sírkövek is. A megnevezések változatossága azonban napjainkban is zavart okoz. Múltán merül fel a kérdés, hogy szerbek-e az érdi rácok? Válaszunk: az érdi rácok katolikus horvátok, akik öntudatosan rácnak vallják magukat.

Dr. Mándics Mihály „*Háromszáz éve telepedtek le a bácskai bunyevácok*” című tanulmányában részletesen ismerteti a délszláv népek megoszlását. Felhasználja az etnográfiai és lingvisztikai kutatások eredményeit. (Új Jugoszláv Enciklopédia 1956. Jugoszláv Lexikon 1966.) Megjegyzi: a „*délszláv*” elnevezés politikai eredetű szóhasználat: gyűjtőnév, három népet takar: a horvátot, a szerbet, a szlovént, s ezen belül számos, kisebb elemet foglal magába. Etnikailag a következő horvát népcsoportokat különböztetjük meg hazánkban: bunyevácok Bácskában, bosnyákok, sokácok Baranyában, a Dráva és Mura menti, valamint a nyugati megyék horvátjait. Közéjük tartoznak még a rác, dalmát megjelölésű horvátok is. A hazai délszlávok mintegy kilencven százalékáa horvát nemzetiségű. Az utóbbi években a horvát-szerb elnevezés honosodott meg, bár bizonyos intézmények neve őrzi még a hagyományos szerb-horvát jelzőt. Ma már bizonyított, hogy a bunyevácok a horvát etnikum részét alkotják. A régi oklevelek hol szlávoknak, rácoknak, hol dalmátoknak mondják, hol illerekként emlegetik őket – főként az egyházi források. A római katolikus „*délszlávok*” – a horvátoknak olyan etnikai csoportja, amely a nyugat-hercegovinai típusú, vagyis „*új sto*” hangrendszerű, „*i*”-zű archaikus nyelvjárásról beszél és latin betűkkel ír. A bácskai bunyevácok nyelvjárása lényegében az irodalmi állapottal egyezik, vagyis a horvát-szerb nyelvet használják.

A bunyevácok utolsó nagyobb hulláma 1687-ben telepedett le a Szeged – Szabadka – Baja háromszögben. Az említett lexikon, illetve enciklopédia szerint eredetileg a Svilaja hegytől északra, a Dinara hegység mentén elterülő vidéket lakták. *Kudó József* hajdani érdi plébános család-történetében drámai tömörséggel írja le a szülőföld elhagyásának körülményeit. „*Ehheznek, a szárazság nagy és ők elindulnak a törökmentes szabad hazába. Maradnak a tehetetlenek, meg a szárazságban elaszott vetés.*” Ferenc-rendi páterek szervezik meg a hosszú utat, s továbbra is népük oltalmazói. A krónikák feljegyzései szerint 1515-ben Perecska pusztán kezdték meg működésüket, Mohácson pedig Mátkovity Simon ferences páter vezetésével az